

BORÇALI ƏDƏBİ MÜHİTİ: QAYNAQLARI, İNKİŞAFI***Şurəddin MƏMMƏDLİ****(Gürcüstan Milli Akademiyası, Tbilisi, Gürcüstan)*

Gürcüstanda soydaşlarımızın yığcam halda yaşadıkları yerlərə: Marneuli (Sarvan), Bolnisi (Bulus), Dmanisi (Başkeçid), Tetraxaro (Ağbulaq), Zalqa (Barmaqsız), Qardabani (Qarayazı) bölgələrinə, habelə Qaraçöp, Qabal, Telav-Qaracala, Kaspi, Muxran ərazilərinə tarixi soybirliyi səbəbindən Borçalı deyirik. Əslində, 1920-ci ilə qədər Borçalı qəzasının ərazisi daha geniş olmuşdu; o vaxt Borçalının güney qismi - Loru nahiyyəsi işğal edilərək, yığma Ermənistanına qatılmışdı.

Bu diyarda əhalinin çoxluğunu yerli azərbaycanlılar təşkil edirlər, onları əzəl etnonimlə qarapapaqlar adlandırırıq.

Qarsdakı, Sulduzdakı qarapapaqların əksəri Qazax-Borçalı-Ahısqadan köçənlərdir.

Tale payımız olan bu diyar ana sazımız beşiyidir, bədii sözü-müzün qaynar bulağıdır, milli ədəbiyyatımız, mədəniyyətimizin qüdrətli bir qoludur.

Borçalıda bədii söz sənətinin yaşı bu yurdda ilk məskunlaşma tarixi qədər qədimdir. Bu ədəbi mühitin kökü, rişəsi bölgədə geniş yayılmış mif-əsatirlərdən, zəngin folklordan, ozan-aşıq yaradıcılığından məcralanmışdır.

Milli folklorumuzun bütövlüyü, tamlığı müstəvisində Borçalı folkloru ənənələri regional-etnik mənşə etibarilə, coğrafi durumla əlaqədar olaraq müəyyən özəlliklərini də qoruyub saxlayır və davam etdirir. Həmin özünəxas çalarlar arasında ən əvvəl Borçalı folklor ənənələrində doğma yurda bağlılıq, Borçalının müqəddəsliyi motivlərinin aparıcı xətt olduğunu və daha çox elə bununla orijinallıq, özünəməxsusluq mahiyyəti kəsb etdiyini vurğulamalıyıq. Bu səciyyəvi özünəxaslıq Borçalı folklorunda həm mövzu-məzmun, həm də janrlardakı forma fərqləri kontekstində özünü büruzə verir. Bunu qopuz köksündən qopub gələn uluca nəğmələrdə də hiss etmək olar:

Borçalı gözəl yerdi,
 Yar gəlib gəzən yerdi,
 Niyə nanay demersən...
 Oğuz-oğuz oymaram,
 Yağı gələ qoymaram.

Bu örnəkdə Borçalının gözəl yer, yar gəlib gəzən yer kimi tə-
 rənnümü, oğuzun anımı, yağıya meydan oxunması təsadüfi deyildir, məhz
 tarixi keçmişin bədii yaddaşa hopmuş əksidir.

Borçalılar əzəldən tərəkəmə güzəranı keçirmişlər, yəni onlar mal-
 qoyun ilxılarıyla, sürülərilə yayda yaylaqda, qışda qışlaqda (dağda, aranda)
 dövrən sürmüşlər. Onların əslində iki doğma məskəni: aranda kəndləri,
 obaları, dağda yurd yerləri olmuşdur. Borçalıda ən yaxşı, ən kamil folklor
 örnəkləri də məhz obada, yurdda toy-düynələrdə, köç arabalarında yaranmış,
 yayılmışdır. Aran-dağ köçü oxumalarından da bir nümunə:

Aranda qaldım, ay nənə,
 Yandım, qaraldım, ay nənə,
 Yaylağa göndər, ay nənə,
 Çiyələmə döndər, ay nənə.

Aran-dağ, qışlaq-yaylaq bürsətinin folklorda özünü əks etdirməsi
 məhz Borçalı folklor ənənələrinə özünəməxsusluq gətirmişdir.
 Borçalının varlığının, özünəxəşliyi meyarı hər şeydən əvvəl onun sazıdır,
 bənzərsiz saz-söz dünyasıdır. Onun bütün maddi-mənəvi mədəniyyətinin
 təkanverici qüvvəsi ana saza doğmalığın, bağlılığın qüdrəti olmuşdur.
 Bölgədə işlənən zərb-məsəllərdə, frazeoloji deyimlərdə bu belə ifadələni:
 Aldı sazı çiyinə, qurban məzhəb-dininə; Saz harada - söz də orada; Saz
 qüdrəti - Tanrı məhəbbəti; Saz sevən ürək saz qalar... və s. kimi nümunələr
 bu baxımdan səciyyəvidir. Borçalıda ən dürlü sözləri saza yaraşdırmışlar:

Əzizinəm, sim ağlar,
 Saz inildər, sim ağlar,
 Sən öldün, mən ağladım,
 Mən ölsəm, bəs kim ağlar?

Hətta Borçalıda sazı eyhamlı tapmaca-bilməcələrlə də nişan
 vermişlər: "O nədir ki, yetmiş iki dil bilir?"

Maraqlıdır ki, Borçalı bayatılarında tarixi keçmişimizə, etnik soykökümüzdə güzgü tutan deyimlər, müəyyən məsələlərə işıq salan məqamlar da var. Məsələn:

Yola çıxdı yüz atdı,
Nə durubsan süz, atdı,
Gülüm, babam odurna,
Qarapapax boz atdı.

Bildiyimiz kimi, qarapapaq (qarapapax) borçalıların etnik-soy-kökü adıdır. Və bu bayatıda həmin etnonimin xatırlanması, özü də qarapapağın məhz boz atlı kimi anılması, onun "babam odurna" kimi nişan verilməsi əbəs deyildi.

Bu gün Borçalıya xas ləhcə, şivə sözləri hesab olunan anarı, cıncı, cinclim, əbbək, hancarı, hörrə, kərənti, kora, qulançar, qurut, mayıf, merət, nuşqul, postal, tənəki, varıb getmək, yeyin, zayıf, zərdə və s. belə tipli neçə-neçə sozə qədim yazılı türk ədəbi abidələrində, bir qisminə "Dədə Qorqud"da rast gəlməyimiz də bu mahalın, onun sakinlərinin ululuğuna, milli etnik saflığına dəlalət edir.

Əhəmiyyətlidir ki, epos-dastanlarımızda ədəbi-folklor məkanlarımız arasında daha çox xatırlanan bölgələrimizdən biri məhz Borçalı-Tiflis arealıdır. Bu faktın özü də adıkeçən məkanın ədəbi vəhdət baxımından milli kökümüzəndən ayrılmaz olduğunu təsdiqləyir.

"Dədə Qorqud"un Borçalı izləri əsas iki yöndə özünü büruzə verir: tarixi hadisələrin səsləşməsi, tarixi-coğrafi toponimlərin səsləşməsi baxımlarından.

Qəhrəmanlıq eposumuz "Koroğlu"nın Borçalıyla, Borçalı ədəbi mühitilə də bağlılığı maraqlıdır.

"Əsli-Kərəm", "Şəhriyar-Sənubər", "Məhəmməd və gürcü qızı", "Gürcü qızı" (və ya "Becan oğlu Məmməd", "Cəlali Məmməd"), "Mir Qasım və gürcü qızı", "Pəri xanım Gürcüstanlı", "Qurbani", "Tahir-Zöhrə" və başqa dastanlar, dastanvari əhvalatlar da Tiflisə, Borçalıya müəyyən bağlılıq baxımından diqqəti cəkirlər.

Dastanlarımızda Tiflis şəhərinin adı çox hallanır. Bu münasibətlə Məhərrəm Qasımlının fikri yerinə düşür: "Orta çağ kontekstində Tiflis, Tiflis şəhəri, Tiflis mahalı folklor biçimlərilə dastan yaddaşında yerləşmiş tarixi-estetik qənaət indiki anlamda başa düşülən

Borçalı aşiq mühitini ehtiva edir. Başqa sözlə, folklor qaynağındakı "Tiflis" təsəvvürü müəyyən şərtlik daxilində çağdaş "Borçalı aşiq mühiti" sənət şəbəkəsinin, demək olar ki, əvəzedicisidir". Həmin sözləri "Şeyx Sənan"a, "Aşiq Qərib"ə, başqa dastanlara, "Şəhriyar" əsərinə də şamil edə bilərik, onlardakı Tiflis deyimi öz birbaşa anlamıyla yanaşı, Borçalı-Qarayazı anlamlarıyla da üst-üstə düşür.

...Borçalı ədəbi mühiti təşəkkülə, inkişafa XV-XVIII yüzillərdə başlamışdır.

XVII-XVIII yüzillərdə Borçalı mühitinə milli ədəbi ənənələr təkan vermiş, Borçalı mühitində də yazılı ədəbiyyatın ideya-məzmununu, forma xüsusiyyətlərini el şəri müəyyənləşdirmişdir. Borçalı ədəbi mühitində də bu iki üslubu yaradıcılıqlarında sintez şəklində qoşalaşdırıb davam etdirmiş ədəbi simalardan bəzilərinin adları, bədii irslərindən örnəklər üzədir.

O çağlar Təhlə bölgəsinin el şairlərindən Aşır Seyid Əhməd oğlunun və Məmməd Xəlilin bizə gəlib çatan şerləri də maraq doğurur. Qaratəhləli Məmməd Xəlilin:

Zülfləri bənd olub bağınan belə,
Bülbül şeyda qılar bağınan belə,
Axır yoldaş oldun bağınan belə,
Ötüşər bayqular vərəyə, Yetər –

misraları nümunə olaraq şahidlik edir ki, onun lirik rübabında xalq-el şəri üslubca kamillik səviyyəsində olmuşdur.

Bağır adlı şairin əldə olan şerləri göstərir ki, o, klassik üslubda yazmışdır.

Arxivlərdə köhnə əlyazmalarda, cümlələrdə, bayazlarda şerlərinə rast gəldiyimiz Zabit təxəllüslü şairin kimliyi, həyatı, anadan olduğu, yaşadığı yer barədə dəqiq bilgi yoxdur.

1927-ci ildə görkəmli ədəbiyyatşünas S. M. Mümtaz "El şairləri" kitabında müəlliflər haqqında bioqrafik bilgi verərkən Zabitin haralı olduğu sualının cavabı qarşısında sual işarəsi qoymuşdu. 1947-ci ildə ədəbiyyatşünas Abbas Kirəcli Zabitin Borçalının Kosalı kəndindən olduğunu bildirmişdi [Azərbaycan Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivi, f. 527, s. v. 204, s. 1]. Zabit haqqında əhəmiyyətli araşdırmaların müəllifi Ziya Borçalı (Ziyəddin Əfəndiyev) 1960-cı ildə bu şübhələrə son qoymağa çalışmış,

mətbuatda xüsusi məqalə dərc etdirərək, belə fikir irəli sürmüşdür "Zabit Gürcüstanda anadan olmuşdur" ["Sovet Gürcüstanı" qəz., N42, 1960, s. 4].

Fikrimizcə, Zabit şairlik təxəllüsü vergi yığan anlamı zabit vəzifəsilə bağlı olmuşdur. Bu baxımdan Gürcüstanın arxiv saxlancları da müəyyən məsələlərə işıq salır: XVII yüzilin axırlarına aid bir sənəddə Zabit adına rast gəlirik və onun Tiflis xərxanasının pul yığını olduğu bildirilmişdir [qarTul-sparsuli istoriuli sabuTebi. - Gürcü-fars tarixi sənədləri. Tb., 1955, s. 309].

Zabit tarixi qaynaqlardakı Mirzə Sadiq da ola bilər. Onun zabit işlədiyi, savadlı olduğuna dəlalat edən Mirzə talağası, oğlunun Əmin olmağı da bu gümanımıza dəstəkdir. Mirzə Sadiq Borçalının qədim Yadigaroglulur nəslindəndir. Bu nəslin adamları ictimai, mədəni-ədəbi həyatda seçilmişlər, onun atası Mirzə Bağır bəy vali sarayında xəzinədar işləmişdi, o da şair olub, Sınıq körpüdən Tiflisə qədər müsəlman elləri onlara varidat verilmişdi. İrakli sarayında vəzir vəzifəsini tutmuş, güclü tarix, ədəbiyyat bilgini olmuş Sadiq təxəllüslü Məhəmməd Sadiq bəy (həmin Mirzə Sadiqın nəticəsi), cəsur sərkərdə Xudu bəy, general-mayor İsrail bəy, Sankt-Peterburq universitetinin məzunu Ağabəy və başqaları bu şöhrətli nəslin törəmələri olmuşlar. Onların çoxunun qəbri Ləcbəddin, Kosalı kəndləri arasındakı məşhur Xaccaoglu-Çələbili qəbiristanındadır; Zabitin də məzarı buradadır ["Sovet Gürcüstanı" qəz., N13, 1995, s. 4].

Zabitin otuzdan çox şeirini əldə etmişik [Azərbaycan əlyazmalar institutunun arxivi, cümlər 9, 19, 26, 44, 61, 89, 108, 232]. Hüseyn əfəndi Qaibovun məcmuəsinin hələlik çap olunmamış və arxivdə saxlanan üçüncü cildində Zabitin "Səndən" qəzəli yazıya alınmışdır. Onun bir qəzəlini də ("Xublar gəlmiş bu gün, ol xub mənzər gəlməmiş...") 1854-cü ildə Borçalıda - Başkeçidin Hamamlı obasında Alı adlı bir nəfər ərəbcə əlyazmasının qırağına köçürmüşdü ["Sovet Gürcüstanı" qəz., N42, 1960, s. 4]. Zabit irsinin yığılmasında, təhlilində Ziya Borçalının xidməti əvəzsizdir. Bu baxımdan Azərbaycan ədəbiyyat və incəsənət arxivindəki Ziya Borçalının şəxsi fondunda qorunan "Cüng-bayaz" adlı məxəz [f. 533, s. v. 63, 64] çox əhəmiyyətlidir. Bu məxəzdə Zabitin "Mən oldum", "Sevdiyim", "Görünməz", "Gəlin", "Səbalanıbdır", "Eyləməz",

"Bu yerdə" qoşmaları var. Ziya Borçalının bizdə olan arxivindəki materiallar arasında Zabitin həmin qoşmalardan əlavə səkkiz qəzəlini üzə çıxarmışdıq, onlardan dördü mənzum məktubdur (biri Həsənə, üçü Əminə). Zabitin poetik irsinin toplanması, nəşri yönündə S. M. Mümtazın xidməti təqdirəlayiqdir. Onun Azərbaycan əlyazmalar institutundakı fondunda "Zabitin qoşmaları" adlı əlyazısını da tapdıq və orada şair Zabitin dörd şeri ("Gətirmiş", "Oynar", "İnciməsin", "Təbənlərdir") saxlanır [s. v. Q-26, s. 1-3]. S. M. Mümtaz milli ədəbiyyatşünaslığımızda hadisə kimi dəyərləndirilən "El şairləri" kitablarında Zabitin yaradıcılıq nümunələrinə də xeyli yer ayırmışdı; belə ki, kitabın 1927-28-ci illər nəşrinin birinci hissəsində Zabitin altı bayatısı, iki gəraylısı, beş qoşması, ikinci hissədə bir qoşması çap edilmişdi, sonra bu nümunələr 1935-ci il nəşrinin (latın qrafikasıyla) birinci və ikinci hissələrində təkrar verilmişdi.

Zabit zəmanə şairi olmuşdur. O dövr ədəbi gedişatına xas klassik üslubla folklor üslubunun tənasübü, üzvi qovuşuğu Zabitin şer rübabında da özünü göstərir.

Zabitin ədəbi irsində qəzəllər olduğu kimi, bayatılar, gəraylılar, qoşmalar da mühüm yer tutur. Onun yaradıcılığında forma-biçim baxımından olduğu kimi, mövzu baxımından da rəngarənglik, bitginlik özünü göstərir, aşiqanə lirikasıyla ictimai motivlər vəhdətdədir. Şairin dilində həm ərəb-fars tərkibləri, mifik, dini, əfsanəvi məzmunlu ifadələr, həm də sadə el-oba deyimləri bir-birini tamamlayır.

Zabit Borçalı ədəbi mühitindəki el-elat şer ənənələrini özünəməxsus tərzdə davam etdirmiş və daha da gücləndirmişdir. Onun vəsf etdiyi dilbərlər elat gözəlləridir:

Ay ağalar, bir yaşılbaş sonam var,
Hər səhər duranda telinnən oynar.

Zabitin yaylaqlara həsr etdiyi qoşma təbiət-peyzaj lirikasını gözəl nümunələrindən sayıla bilər:

Ay maşallah, seyrangahı görünür,
Təzələnir gülüstanı yaylağın,
Seyr eylə bu dəmdə, şeydayi-könlüm,
Əldən gedir bu meydanı yaylağın.

Şair yaylaqda lalələrin yetişib güllərin açmağını, ətrafda şeyda bülüllərin oxumağını, bənovşənin, süsən-sünbülün baş əyməyini, çiçəklərin gülzarla dava qılmasını, başı qarlı dağların görünməyini təsvir edərək, doğma təbiətin gözəlliyini belə tərənnüm edir:

Zabit, istə qəmdən azad olmağı,
Beş gün bu dünyada kefi bulmağı,
Bina eylə belə yerdə qalmağı,
Qoyma sıxa səni çəni yaylağın.

Hər nişanı behiştə bərabər bu yaylaqlar Borçalının Başkeçid-Ərcivan dağlarıdır.

Bu şer həm də göstərir ki, Zabit Borçalı sakini kimi qarapapaq-tərəkəmə elat yaşayış tərzinin özəlliklərinə yaxşı bələd olmuşdur.

Bu necə mürüvvət, koçdün yaylağa,
Qoydun məni sən aranda, sevdiiyim

misralarında tərəkəmə dağ-aran köçünün təsviri aydınca duyulur.

Zabitin yaradıcılığında həsrət və qürbət motivləri də aparıcı xətlərdən biridir. Şair qürbətdə qərar tuta bilmir, o, doğma dağları yad eləyir. Zabitin adıyla bağlı "Zabit" epizodik dastanı da var.

...Bu dövr Borçalı-Tiflis ədəbi mühitimiz barədə bilgilər verən qaynaqlardan Şıxlı Kazım ağa Salikin "Sənə daim işim xeyir-duadır" misrasıyla başlayan mənzuməsi diqqətəlayiqdir:

Mahali-Borçalıdan şair olmaz,
Çıxan bir Şəmsəddinlidən Cəladır.
Bunun tək Qələlidə gəldi Rizvan,
Kəlamü-nüsxəsi behcətnümadır.
Biri Sadiq, biri Kazım, xülasə,
Oların ismi ismi-övlüyadır.

Salikin şerindəki "Mahali-Borçalıdan şair olmaz" misrasının anlamını, bizcə, bir neçə yerə yozmaq olar. Birincisi, Borçalı mahalı o vaxt rəsmi inzibati vahid kimi indiki Borçalı ərazisini tam əhatə etməyib, mahal Borçalı-Pəmbək xanlığı tərkibində təkcə Ağcaqala tərəfləri əhatə edib; Borçalı-Pəmbək xanlığından başqa, Dəmirçihasanlıda ayrıca, Baydarda ayrıca sultanlıqlar, Bolus, Başkeçid yonlərində tavadlıqlar olub. İkincisi, Salik deyə bilərdi ki, Borçalı mahalı aşıqlar məskənidir, buradan aşıqlar yetişər, şair çıxan varsa, o da təkcə Şəmsəddinlidən Cəladır. Üçüncüsü,

"cəla" sözünün köçən, gedən anlamları da var, yəni Borçalıda güclü bir şair olub, o da Şəmsəddinlidən köçəndir. Buradakı Şəmsəddinli yer adını o zamankı Qazaxla Zəyəm arasındakı əraziyə əhatələyən Şəmsəddil (Şəmsəddinli) mahalıyla qarışdırmamalıyıq. Borçalı mahalının özündə də Şəmsəddinli obası olub. 1721-ci ildə osmanlıların tərtiblədikləri, indi İstanbul Başbakanlıq Arxivində saxlanan "Tiflis əyalətinin müfəssəl dəftəri"də Ağcaqala nahiyyəsindəki Bozçalı əsirətləri arasında Araplı oymağına tabe Saral, Qaçaqan, Təkəli, Quşçular, Şamamalı, Ulaşlı, Aşıqlı obalarının qonşuluğunda Ağəhməd oymağına tabe Şəmsəddinli camaatı da qeyd edilmişdir. 1752-ci ildə Şirvan hakimi Hacı Çələbi Borçalıya hücum keçən vaxtlar da qaynaqlarda Baydar-Borçalıda Şəmsəddinli kəndi xatırlanmışdır; Hacı Çələbinin Tiflisdən bəri bütün müsəlmanlara hökmran qoyduğu oğlu Ağakəşi bəyin səngər yeri Tülkütepə məhz Şəmsəddinli kəndi yaxınında olub. Güman etmək olar ki, Şair Cəla (Cəlal) Borçalı mahalının həmin Şəmsəddinli elində yaşamışdır.

Borçalı Cəladan sonra Tiflis şairlərinin tərif edilməsi də təsadüfi deyildi.

Salikin həmin şerini çap edən Firidun bəy Köçərli orada adları çəkilən şairlər barədə belə izahat vermişdi: "Tiflis şəhərində Qalalı məhəlləsindən zühur edən şüəranın - ki, ibarət ola Rizvan, Sadiq və Kazımdan, - əsar və əşarından, hərçənd cüstücü etdiksə də, bir nişan tapa bilmədik".

Rizvanın barəsində K. Salikin "Kəlamü-nüsxəsi behcətnümadır" (kəlamı şadlıq gətirəndir, yəni nikbindir) deməsi onun şerlərinin şən ovqatlı olduğuna işarədir; Sadiq haqqında onu deyə bilərik ki, o, saray vəzir və güclü şair olmuş, habelə "Şəhriyar" əsərini yazıya alan hesab etdiyimiz Borçalı Yedigaroğlularından Sadiq təxəllüslü Məhəmməd Sadiq bəydi; Kazım haqqında elə bir tutarlı məlumat rast gəlmirik. Belə zənn edirik ki, Hüseyn əfəndi Qaibovun tərtiblədiyi şerlər məcmuəsinin dördüncü cildindəki Kazım Tiflisli Kazım ola bilər.

"Tiflis əyalətinin müfəssəl dəftəri"də Borçalının Ağcaqala nahiyyəsində Aşıqlı camaatı da qeydə alınıb. Ola bilsin ki, bu oba hansısa el aşığının şərəfinə belə adlandırılmışdı.

Borçalıda M. P. Vaqif ədəbi məktəbinin Zabitdən sonra ikinci layiqli nümayəndəsi Yadigaroglu Sadiq olmuşdur. Məhəmməd Sadiq bəy Sadiqin şəxsiyyəti yönündə araşdırmalarımız göstərir ki, o, Borçalının Yadigaroglular nəslindən Mustafa bəyin oğlu olub, Gürcüstan şahı İkinci İraklinin sarayında vəzir rütbəsinə qədər yüksəlmişdi.

Bir məqamı da qeyd edək. Hüseyn əfəndi Qaibovun məcmuəsində K. Salikin bayaq söhbət açdığımız mənzuməsi belə qeydlə verilmişdir: "Tiflisli Sadiq bəyə təərrüz babındadır". "Təərrüz" ərəbcə təcavüz etmə, hücum etmə, sataşma, öcəşmə anlamındadır və deməli, birincisi - Yadigaroglu Sadiqin də bu səpgidə şəri olmuş, Salik öz qəzəlini ona müqabil cavab kimi yazmışdı, ikincisi - Salik Tiflisdə yaşamış Rizvanla, Kazımla bərabər Sadiqi də yaxşı tanımışdır. Sadiqin poetik yaradıcılığında klassik şerlə saz şəri tərzü üzvi təmasdadır; o, həm qəzəl, qəsidə, müxəmməs, müsəddəs, həm də qoşma, gəraylı, divani janr formalarında lirik əsərlər yazıb. Yadigaroglu Sadiqin bir şerinə Ziya Borçalı cüng-bayazında rast gəlirik. "Gərək" rədifli bu şer gözəlləmədir. Sadiq gözəllərin nişan-mizanları meyarında Vaqiflə həmrəydir. Şərdə ismətli, həyalı el sənəmlərinin poetik tablosu yaradılır. Xətti-xalı bir-birini tamamlayan, şirin dilli gözəl şairin öz ellisidir. Səfa o vaxt olar ki, məşuq aşiqə mehman gələ:

Cəm ola düstürdə aqili sərdə,
Açılmamış üzde hicabi-pərdə,
Böylə gözəl olsa bizim bu yerdə,
Hərdənbir Sadiqə o mehman gərək.

Borçalı-Qarayazı qarapapaqları el-elat adət-ənənələrinə daha dərin köklərlə bağlı olduqlarına görə burada aşiq sənəti, el şəri daha geniş yayılmış, bir məktəb kimi qəliblənmiş, ədəbiyyatın, mədəniyyətin ön cinahını təşkil etmişdir.

XVI yüzildən, xüsusilə də XVII yüzildən başlayaraq Qarabağdan Borçalıya qədərki məkanda yazılı ədəbiyyatın şifahi xalq ədəbiyyatı əsasında formalaşdığını, bu ədəbiyyatın həmişə bilavasitə şifahi xalq ədəbiyyatına dayandığını, ümumi Azərbaycan ədəbiyyatına və hətta gürcü, erməni ədəbiyyatlarına da güclü təsir göstərdiyini vurğulamış ədəbiyyatşünas Lalə Əliyevanın belə qənaəti də məntiqli görünür: "Qarabağ, Gəncə-Borçalı zonasında demokratik, nəticə etibarilə milli ədəbiyyatın meydana çıxıb

formalaşmasını zonanın əhalisinin etnogenetik saflığı, ən qədim zamanlardan başlayaraq türk epos təfəkkürünü öz tarixi tipoloji müəyyənliyində mühafizə etmələri ilə də bağlamaq mümkündür".

Sazla Borçalı yaşıddır. Bu yurda haqlı olaraq sazın beşiyi, ozanların ana vətəni, qoşmaların, gəraylıların, bayatıların qaynar bulağı deyərlər. Çünki saz sənəti ən öncə bu yurdda gurlaşmış; öz məcrasından çıxmamış, məhvərindən qopmamış, ilkinliyini, saflığını qoruyub saxlamışdır. "Borçalı aşiq məktəbi öz uzunömürlülüüyü, orijinallığı, çalar və dəst-xətt ilə seçilir" - bu sözlər Əflatun Saraclıdır. Bu məktəbin uzunömürlülüüyünü, dəst-xətt özünəxaslığını şərtləndirən əsas amil məhz onun saflığındadır. Borçalı saz məktəbi əsas, öncül məktəblərimizdən sayılır, onun özgünlüyü qəbul edilir, bu özgünlük ağır, saf ifa üslubu, əzəli havacat repertuarı, tərəvətli saz qoşquları, düzgünlərlə səciyyələnir.

Borçalı-Qarayazı qarapapaqları arasında elat ədəbi ənənələrinin pərvərişilə bağlı burada dastan janrı daha çox yayılmışdı. Bu səbəbdən də xalq-el şerinin ayrı-ayrı janr şəkilləri, biçimləri, o sıradan ustadnamələr çox yaranmışdır. O dövrün qarapapaq saz poeziyasının sayımlı nümayəndələrindən Qul Allahqulu ustadnamələr ustası kimi bu mühitdə özünəxas yer tutmuşdur.

Allahqulunun günümüzə bircə ustad öyüdü gəlib çatmışdır. Bu, "Aşiq Qərib və Şahsənəm" dastanında ustadnamə yerində oxuna-oxuna unudulmaqdan qorunan "Qaldı" şeridir. Ustadnamə kamil sənət incisidir. Şairin söz amanatı idrakımızı silkələyir, bizi düşünüb-daşınmağa sövq edir. Qoşmanın möhürbəndi xüsusilə məntiqlidir. Burada forma qəlibi də bitgindir, qafiyələr cinaslardan qurulmuşdur:

Qul Allahquluyam, ayna sib eylə,
Şəcərdən baş verib, ayn əsib eylə,
İsgəndər mülküdür, ay nəsib eylə,
Nə Cəmşid padişah, nə də cam qaldı.

Mahalın el sənətkarlarından biri də Baydar elindən Leyli xanım olmuşdur. Şair doğma yurd həsrətindən doğan nisgilini qoşmalarına köçürmüşdür. Başqa bir şerində o, ələmli sirrini pünhan saxlayaraq, belə söyləmişdir:

Qızım, gənə yatıb Leylinin baxtı,
Yorulub iqbalı, çönübdü taxtı,
Bu yazıq ananın qocalan vaxtı,
Yasında geyinər qaralar bir gün.

Beləcə, borçalıların urcah olduqları sürgünlük, qəriblik taleyi onların dərddli-ələmli könül simlərini coşdurmuşdur. Ağa Məhəmməd şah Qacarın hücumundan sonra yurddan itgin düşmüş şair Fatma Alı qızının bir şeri bu baxımdan daha səciyyəvidir:

Faxralıda bir babanın qızıyam,
Nə uzağa düşdü yolum, ay fələk,
Atam-anam Borçalıda qaldılar,
Bizi hardan tapar Alım, ay fələk.

Şerin məzmunundan aydın olur ki, şair Fatma iki qardaşıyla bərabər İranda itgin həyatı keçirmişdir. Doğmalarının vətəndə qalması və özünün didərgin düşməsi hissləri qadın şairimizin kövrək qəlbini göynədirdi.

XVIII yüzildə yaşamış el şairi Faxralı Poladın da təsirli şerlərindən parçalar üzde qalmışdır. O, şəyirdinə kəm baxan ustadları tənbehləyir, belələrini əsl ustad saymağın mümkün olmadığını bildirir.

Borçalı ədəbi mühitinin nümayəndələrindən Aşırın, Məmmədxəlilin, Ömər in, Bağırın, Zabitin, Sadiqin, Cəlanın, Rizvanın, Kazımın və başqalarının irslərində klassik poeziya üslubuylə xalq şeri üslubu vəhdətdədirsə, Qul Allahqulunun, Leyli xanımın, Fatma Alı qızının yaradıcılıqlarında sırf xalq-el şeri üslubu hakimdir. Və bununla da Borçalı ədəbi mühitində xalq şeri ənənələrilə söykənən keyfiyyət-urvat dərəcəsinin biçimləndiyini müşahidə edirik. Bütün bunlar XVIII yüzildə milli poetik təfəkkürümüzdəki ənənələrin Borçalıda yayımına, davamına gətirib-çıxaran, orta yüzillərdə Borçalı ədəbi mühitinin səviyyəsinə dəlalət edən amillərdəndir.

...XVIII əsrdə yaranmış və yeni intibah məzmunlu milli mədəniyyətimizin təsdiqlərindən biri sayılan "Şəhriyar" yazılı lirik-epik əsərinin Borçalı-Qarayazı-Tiflis ədəbi məkanımızla, ədəbi mühitimizlə bağlılığı məntiqə möhkəmdir.

Ədəbiyyatşünaslardan Əlyar Səfərli "Şəhriyar"ın "Qazax və Borçalı nahiyələrində meydana gəldiyi"; Nizami Cəfərov "Gürcüstan

ağzında yarandığı"; Lalə Əliyeva "Qazax-Borçalı regionunda yarandığı"; Sevil Mehdiyeva: "Qazax-Tiflis istiqamətli regiondan kənar olmayan bir ərazidə yaşayıb-yaradan xalq yazıçılarının qələminin məhsulu" olduğu; İbadət Rüstəmov: "məhz Borçalıdan olan bir şəxs tərəfindən yazıldığı" mövqeyindədirlər. Mütəxəssislər haqlı olaraq belə qiymətləndirirlər. "Şəhriyar"ın Tiflis-Borçalı-Qarayazı-Qazax ədəbi məkanımızla bağlılığı məsələsi, elə bilirik, heç kəsdə şübhə doğurmamalıdır. Çünki bunun, ən başlıcası, əsərin özü deyir. Belə ki, əsərdə qəhrəmanın gürcüstanlı olması əsərdə dönə-dönə, özü də iftixar hissilə bildirilir; əsərdə toponimik məkan Tiflis-Borçalıya bağlı milli müəyyənliyə malikdir, Tiflis və onun ətrafı şövlə, məhəbbətlə, təsvir edilir; Əsərin leksikasında Borçalı-Qarayazı deyimləri, məişət sözləri, nəzm və nəsr dilində Borçalı ləhcəsinə səciyyəvi frazeoloji ifadələr, kəlmələr çoxdur. Ə. Q. Səfərlinin də duyduğu kimi, "Şəhriyar"da Qazax və Borçalının "şifahi danışq xüsusiyyətləri daha qabarıq şəkildə özünü göstərməkdədir". "Şəhriyar" da Məhəmməd Sadiq bəy Yadigaroglu Sadiqin bədii təxəyyülünə məxsus ola bilər.

"Şəhriyar"ı milli yazılı ədəbiyyatımız tarixində qiymətli abidə, Borçalı-Tiflis ədəbi mühitinin bəhrəsi saydığımız kimi, belə mülahizəni Tiflis arxivindəki iyirmi səkkiz qol-məclisdən ibarət "Koroğlu" yazılı dastan nüsxəsi barədə də deyə bilərik.

"Koroğlu"nın Tiflis nüsxəsinin də Tiflisli Sadiq bəyin qələminin məhsulu olduğunu düşünmək mümkündür.

"Şəhriyar"ın və Tiflis "Koroğlu"sunun timsallarında yazılı ədəbiyyata dastan janrının ayaq açmasında təsadüflük yox, məntiqlik aramalıyıq. Çünki Azərbaycan ədəbiyyatının o çağlarkı intibahının tipologiyasında yazılı ədəbiyyatda şifahi xalq ədəbiyyatına xas janr, üslub tərzlərinin ehtivası da mühüm cəhətlərdən biri olub; yazılı ədəbiyyata dastan biçiminin gəlməsini də eynilə şifahi ədəbiyyatdan qoşma, gəraylı, təcni, nağıl və başqa janrların gəlməsi hadisəsinin tərkib hissəsi kimi qəbul etməliyik. Özü də el-elat ədəbi ovqatı dərin kök salan, etnik baxımdan, elə ədəbi-bədii ənənələr baxımından da saf qalan Borçalı mühitində bu hal təbii və qanunauyğun görünür.

...Ümumən milli ədəbiyyatımızda olduğu kimi, Borçalı ədəbi mühitində də XIX yüzilin əvvəlindən ayrıca mərhələ başlanmışdı və

1920-ci ilədək, yəni sovet hakimiyyətinə qədər davamlanmış bu mərhələ milli ədəbiyyatımızda olduğu kimi, Borçalı mühitində də məhsuldar bir dövrdür.

Məşhur şərqşünas alim, şair Mirzə Cəfər Topçubaşov (1784-1869) tiflislidir, ana tərəfdən Borçalı Yadigaroglularındandır.

Borçalılar təbiətən saza-sözə bağlıdırlar, ona görə bu ədəbi məkanda saz ovqatlı, saz yatımlı lirika həmişə inkişafda olub. Borçalı ədəbi mühitinin ondoqquzuncu yüzili və iyirminci yüzilin ilk iki onilini əhatələyən mərhələsində də burada lirik poeziyanın geniş şəbəkədə, rəngarəng biçimlərdə, önəmli mövzularda zənginləşdiyini müşahidə edirik.

Yüzilin ortalarında Tiflisdə yaşamış məşhur rus şairi Yakov Polonski Borçalıda Dəmirçihasanlı kəndində yanlı saz səsi eşitmiş, aşığa, onun şirin mahnılarına qulaq asmaqdan həzz almışdı. Həmin müəllif Ahısqa tərəflərdəki Pərvanə gölü yaxınında el aşığı Əli Əsgərin (Ələsgərin) mələhətli çalğısına, "Əsli-Kərəm"dən oxumalarına da valeh olmuşdu.

Qaş-Muğanlı obasında yaşamış Qasım ağa el şeri yaşadıcılarından biri olmuş və onun söz boğçasından yarpaqlar bəllidir. Qasım ağanın yaradıcılığından bir lirik gözəlləmə və bir satirik mənzumə üzədadır. Onun lirik şeirlərindən "Məni" rədifli qoşması daha çox səciyyəvidir. Məzmunundan hiss olunur ki, şair qoşmanı ahıl yaşlarında qoşub. Özünün taleyinin ellərə yaxşı bəlli olduğunu göstərən, özünü "ocaq sonu" adlandırmaqla həyatının misgin keçdiyinə işarə edən şair sonra könlünü belə açır:

Taleyindən gileyli şair pünhan aləminə çəkilir, möhürbənddə belə söyləyir:

Tərkin qılıb, şərbətimi içmişəm,
O fanidən bu faniyə köçmüşəm,
Mən Qasımam, vardan yoxa keçmişəm,
Görməsin dost-düşmən, ayıbdı, məni.

Bu qoşma, xüsusən son bənd Borçalı şairinin qoşmalarının qəmgin ruh üstündə, tərk-dünyalıq ovqatıyla kökləndiyini büruzə verir.

Bu dövrdə saza meyl artmış, saz ovqatında şeirlər yaranmış, öncül şairlərin yaradıcılığında dünyəvilik motivləri güclənmişdi. Bu

baxımdan Quşçu Abbasəli, Ulaşlı Dollu Əbuzər, Qaçğanlı Ağacan, Ləcbəddinli Xəstə Namaz, Faxralı elindən İveyli Allahverdi, Güllər Pəri, Misgin Nəbi, Bolus-Kəpənəkçili Alxas ağa Hacallı, Başkeçiddə və Bolusda ömür sürmüş Məhəmməd Şindili, Yırğançaylı Misginoğlu Allahverdi, Qarayazının Kosalı-Hacılar obasından Mirzə Mehdi Vəlizadə, Qaraçöp mahalından Misgin Vəli, Molla Qasım, Zakir, İsmayıl Mərdanoğlu, Murğuzlu Abdulla, Pirili Əlixan, Yetim Musa, İbad və başqalarının yaradıcılıqları səciyyəvidir, bu ustadların hər birinin yaradıcılığı yüksəlişin müəyyən pillələridir.

Borçalı tərəflərdə iyirminci yüzilin ilk rübündə lirik poeziyanın yüksəlişində o illərin şairləri Arıxlı Yusif əfəndi Allahyar oğlu, Həsənxocalı Musa Vələdi Mahmud, Məhəmməd Vələdi Binnət Musazadə, el şairləri Səhnə Alməmmədli, Kərbəlayı İbrahim, Dost Pirməmməd, Sacalı Balakışi Alı oğlu, Soyuqbulaqlı Məmməd (Tülü) Əhməd oğlu, Saraclı Hüseyn, Əhməd, qismən də Gorarxılı Abbasqulu Eləbağlı, Qaçğanlı İsa Borçalı, Ləcbəddinli Vəli Səyyar, Əyyar, Əhməd Xançallı oğlu, Ulaşlı Zülfüqar, Kolayırılı Məhəmmədəli, Qarayazının Kəpənəkçi elindən Məhəmməd Qasım oğlu, Kosalı Mayıl Usuboğlu, Şeytanbazarlı Əsədullah, Qaraçöplü Bayram, habelə ustad yaradıcı aşıqlar Quşçu İbrahim, Ağtalalı Sadıq Sultanov, Bəyazidli Məsim, Qaş-Muğanlı Xındı Məmməd, Gorarxılı Orac və başqalarının da müəyyən mövqeləri olmuşdur; mühitdə saz-söz ovqatının qaynarlığına sırf ifaçı aşıqlardan Faxralı Həsən, Saraclı İsmayıl, Qaçğanlı Yetim Hüseyn, Kürüstü-Kəpənəkçili Paşa, Güneyli Məşədi Hüseyn, Qasımlı Yusif, Faxralı Şəmistan, Faxralı Bayram, Daştəpəli Şamil, Axılmahmudlu Hüseynxan, Qırxılı Nadir və başqalarının sənətləri müəyyən təkan vermişdir.

Tiflisdə də, Ahısqada da, Qarsda da saz-söz sərraflarının əksəri Borçalı əsilli olmuşlar. Bu amilin də qaynağı ondadır ki, zaman-zaman Borçalıdan sürgünlər, köçgünlər vaxtı sənətkarlar yurddan məhz Ahısqaya, Göycəyə, Ağbabaya, Qarsa, Urmiyəyə, həmçinin Qazağa, Qarabağa getmişlər. Və borçalılar təzə yurdda öz əzəli adət-ənənələrini, ələlxüsus da saz-söz ləngərini saxlamışlar, yaşatmışlar.

Borçalı ədəbi mühitinin başqa doğma mühitlərdən bəhrələndiyi biidir, ancaq Borçalının saz qaynarlığı mühitxarici yox, mühitdə xili amillərlə

ilgilidir. Borçalı sazın, aşığılığın ulu beşiyi olduğu səbəbindən o daha çox təsiredici qüvvəyə malik olmuşdur, Ahısqa da, Qars da, Urmianın da adlı-sanlı saz sənətlərinin şəcərə kökünü əslində Borçalıda arayıb tapmaq mümkündür. Əhəmiyyətli ki, Ahısqa da, Qars da, Urmianın da ən məşhur söz sənətləri məhz "qarapapaq aşığıları" adlanmış sənətkarlar olmuşlar.

Urmianlı qarapapaq alimlərindən Mirzə Mehdi Rzavinin oradakı qarapapaq ellərinin tarixinə, folklor və ədəbi-mədəni ənənələrinə aid "Qarapapaq eli" adlı (Tehran, 1370=1991/92) çox qiymətli monoqrafiyası (fars dilində) əlimizdədir. Burada misal gətirilmiş bədii nümunələrdə məhz Borçalı saz məktəbinin nəfəsi duyulur.

Borçalıda, Ahısqada, Qarsda, Urmianı eyni köklü saz ənənələri yaşadığına görə bu mühitlər bir-birilə üzvi, doğma tellərlə bağlanan vahid şəbəkə şəklində inkişaf etmişlər, yəni şəcərə vəhdəti öz növbəsində bədii vəhdəti də yaratmışdır.

Borçalı-Ahısqa-Qars saz-söz şəbəkəsinin nümayəndələri arasında Qərənli, Xəstə Həsən, Nuru, Şenlik Baba daha çox, habelə Xalis, Əmrə, Əvəz, Əhməd, İsmayıl, Mirsis, Talib, Müştəqi, Pirverdi, Qəhrəman, Əsəd və başqaları daha çox məşhurlaşmışdılar.

Borçalıyla Qazax, qismən də Şəmşəddin (Tovuz) qarışıq Gəncəbasar yörələri milli-etnik soybirliyi, tarixi gələcək, dialekt-ləhcə və s. baxımlarından doğmadırlar. Xüsusən də, Borçalı və Qazax - bu iki qoşa qıfcaq-qarapapaq uruğu, qövmü əzəllərdən bir-birilə yaxın qohumluq şəraitində yaşamışlar. Bu ərazilərdə mədəniyyət, ədəbi ənənələr də ayrılmaz şəkildə inkişaf etmiş, bir-birini tamamlamışdır. Borçalının öz yaxın qonşuları Göycə, Ağbaba, Şuragel, Loru mahallarıyla həm etnik qohumluq, həm tarixi kəşməkeşlər, həm də mədəni-ədəbi ənənələr baxımından bağlılığı çox möhkəm olmuşdur.

Iveyli Allahverdinin, Qərənlinin, Xəstə Həsənin, Şenlik Babanın, Əbuzərin, Mirzə Mehдинin, Alxas ağanın həyat, dünyanın gərdişi haqqında düşüncələr üstündə köklənmiş ustadnamələrini, oyüd-nəsihət şeirlərini qeyd etməliyik.

Borçalının şirin təbli şairi Alxas ağanın, Nəbinin, Misgin Vəlinin, Ağacanın, Xəstə Namazın qoşmaları, Səhnə (Səkinə) Alməmməd-

linin bayatıları, Isa Borçalının gəraylıları yurdculluq duyğularıyla yadda qalır.

Allahverdi Misginoğlunun qoşmalarından biri "Borçalıdadır" adlanır və bu, ata yurda həsr olunmuş ilk poetik örnəklərdəndir:

Misginoğlu dostdan ayrı gəzəmməz,
Süfrəsinə haram çörək düzəmməz,
Hər qələm götürən dastan yazammaz,
Oxuyub qananlar Borçalıdadır.

Onun şerlərində Başkeçidin qəlbi dağlar qoynundakı Yırğançay kəndi, onun yan-yörələrindəki Qarağac yaylağı, Hacıxalıl ocağı, Axcalı, Ağlağan dağları, Ov dərəsi, Çömçə dərə sevgilərlə anılır. Şair Nəbi qoşmalarında:

Yolun düşsə təşbihidi İstanbul,
Faxralı tək ağır elim var mənim –

deyə doğma kəndini bütün dünyada əzəmət, ehtişam rəmzi sayılan İstanbula bənzətmişdi; Borçalı gözəlləri Zöhrəni, Güllüyü, Pəriyi, Gözəli, Sənəmi, Gülşanı tərifləmişdi.

Qaraçöplü Misgin Vəli doğma yurdun vəsfinə belə söz qoşmuşdu:

Bizlərdə bülbültək oxunur Quran,
Çox şirin torpaqdı, azca da şoran,
Tapmarıq gəzsək də, İranla Turan,
Gedək Xorasana, xoşqədəm yoldu.

Ağacanın bu baxımdan səciyyəvi bir şerini vaxtilə tanınmış alim və toplayıcı Hümmət Əlizadə çap etdirmişdi. Ağacan "Keçdi" rədifli bu şerində Borçalının el sənəmlərinin poetik tablosunu yaratmışdır:

Borçalı elində yol kənarında
Sallandı, qarşımdan yar gəldi keçdi...

Doğma yurdun adını adına yaraşdırmış, özünə şairlik təxəllüsü götürmüş Isa Borçalının da yaradıcılığına Borçalı mövzusu xüsusi tərəvət gətirmişdir. O, gözəlləmələrinin birində belə söyləmişdi:

Borçalıdır bil mahalım,
Hamıya bəllidir halım,
Qaçanda xoş əhvalım,
Vardı dillərdə, dillərdə...

İsa Borçalının qəlb ovsunlayan şerlərindən biri də Çubuqlu yaylağında Qılıç yurdda söylədiyi "Qaldı" rədifli qoşmasıdır. Bu şer Borçalının bir parası olan Loru tərəfləri 1918-ci il Ermənistanla Gürcüstan arasında rəsmi müharibə nəticəsində ermənilərin işğal etmələrindən sonra şairin dərin bir həsrət duyğusundan doğmuşdu. Şair ürək qövrünü belə bəyan eləmişdi:

Ceyranlı talalar, bülbüllü bağlar,
Kimin oylağıydı, kimlərə qaldı.
İgidlər məskəni çisginli dağlar
Boranlı, çoyğunlu dəmlərə qaldı.

Şairin gül-çiçək bəzənən çəmənlərin, mahir zümzüməli dillərin, yadlara qismət olan doğma yaylaqlarımızın nisgilini çəkir.

Borçalı şairlərinin, o cümlədən Məhəmməd Rzazadə Mühəqqərin yurdculluq pafosunun vüsəti həm də onların yaradıcılığına milli, etnik xəlqilik gətirmişdi.

Borçalının bu sevimli şairi:
Mühəqqər maildir vətən daşına,
Dolanaram çör-çöpünün başına –

deyə yurdculluğunu bürüzə vermişdi.

Yurd həsrəti, intizar goynəmi motivləri Borçalının sanlı söz adamları İveyli Allahverdinin, Güllər Pərinin, Nəbinin, Əmrəhin şerlərində daha qüvvətlidir.

Güllər Pərinin qoşquları əsasında yaranmış "İsmayıl-Qızıyetər" dastanının qoşmalarındakı həzin, qəmgin həsrət doğma ata ocağının nisgilidir.

Qərqlikdə İsmayıl belə qürrələnir:
Borçalıdan gəlmişəm ki, bac alam,
Basılmayam, meydan açam, ucalam.
Tac verməyəm, gərək səndən tac alam,
Əcrini burada bular gedərsən.

Borçalının igid oğullarının obrazları hələ öz çağlarında bədii ədəbiyyatda məhəbbətlə yaradılmışdı. Həmçinin maraqlıdır ki, bu səpgidə rus, gürcü müəllifləri də rəğbətlə əsərlər qələmə almışlar.

XIX yüzildə Borçalı el qəhrəmanlarının vəsfi yönündə Borçalı əsilli Şenlik Babanın yaradıcılığı daha çox seçilir.

O, Borçalı mahalının hörmətli, sayımlı bəylərinə xüsusi qoçaqlarına qoşmuşdur. Bu şerdə bəylərin qonçada gülünün açılmasını, ağır məclisində irfan açılmasını təsvir edərək, belə arzulamışdı:

Şenlik der bəylərin adı ucalsın,
Həm dostundan, düşmənidən bac alsın,
ol allahım bir yastıqda qocaltsın,
Cənnəti elatı, eli bəylərin.

Söz ustadının bəylərin elatma-elinə xüsusi rəğbət bəsləməsi, yəni Borçalını "cənnət" adlandırması diqqəti çəkməyə bilməz.

Şairin Borçalılara həsr etdiyi şerlərindən ən məşhuru "Əfəndim" qoçaqlamasıdır. Bu qoşmanın bir neçə variantı var. Ustad Kamandar bu bəndin ilk iki misrasını belə söyləyirdi:

Bu gün Qasımlının seyrinə vardım,
Borçalıyı gəzə-gəzə, əfəndim.

Şerdə Borçalı Koroğlusunu kimi adımanşır olan Qasımlı Səməd bəyi Şenlik aslan görümlü, paşa səltənətli, xan qurumlu, zəhmi ağır igid kimi vəsf etməkdə haqlıydı. Səməd bəyin Sibirə getməyi, Alosman məmləkətinə talan salmağı, cələri kürdünə qılınc çalmağı, İran ölkəsindən xərac almağı vəsfə çəkilir, Səməd bəyin dostlarından Mehralı şahlar quşuna, Mahmudoglu ətdən qalaya, İsmayıl Rüstəm-Zala bənzədilir, İsmayılın krala boyun əymədiyi, Çavuşoğlunun yüz kazakı dağıtdığı xatırlanır.

Şenliyin "Mehralı bəy atlıları türküsü" şeri də maraq doğurur. Darvaz elindən olub, Osmanlıda paşalıq rütbəsinə yüksələn cəsur Mehralı bəyə həsr edilmiş bu qoçaqlama o dövrdə istiqlal marşı kimi dillər əzbəri olmuşdur və bu gün də öz hay-harayıyla mübarizə, hünər himni kimi səslənir:

Qurşayın qılıncı, geyinin donu,
Qovğa buludları sarı hər yanı,
Doğdu qoç iyidin şan almaq günü,
Can sağ ikən yurd vermərik düşmana!

Şenlik Gümrüdəki erməni daşnak (canfəda) təşkilatının rəhbərinə yazdığı qorxutma şerdə [168, s. 81] erməni hiyləbazlarının iç üzünü açmış, bunun müqabilində də borçalıların igidliyindən bəhs etmişdi:

Qazax, Borçalı da dava düzərlər,
Təkəyə, türkməyə kağız yazarlar,
Onlar da cəng günü üstün hazırlar,
Biri min adama bərabər gələr.

Xəstə Namazın yaradıcılığındakı bir cığalı divani maraqlıdır.

Şairin özü bu barədə belə qeyd etmişdir: "20-ci ildə Borçalının Aşağa-Saral kəndi ermənilərlə yaman dava elədilər, çox da adam qırıldı, onda mən bu şəri dedim". Şer belə başlayır:

Yaşasın Aşağa-Saral, çox-çox əla iş gordü,
Böyük hünər eylədilər, demə bala iş gördü.
Erməni gordü mat oldu,
Burası qiyamat oldu,
Qaçanlar xəcalət oldu,
Mərđi-mərdanə iş gördü.

Şərdə ermənilərin qeyli-qalları qamçılanır, göydən alov yağa-yağa katdaların qabağa durduqları, cahalların meydana atıldıqları, düşməni bac vermədikləri, axund Molla Əlinin də beşəçılan gotürdüyü nəzmə çəkilir.

Borçalı mühitində dini məzmunlu poeziyanın iki istiqaməti nəzərə cəpır: el şairlərinin yaradıcılıqlarında dini motivlər; dini-təriqət şəri. Və bu mühitdə xalq-aşıq poeziyasında dini motivli şerin nümayəndələri kimi Qul Qərəni, Xəstə Həsən, Molla Xalis, Faxralı Güllər Pəri, İveyli Allahverdi, Misgin Nəbi, Dollu Əbuzər, qismən də Mirzə Mehdi və başqaları, sif nəqşbəndi तरीqət şerinin nümayəndələri kimi Qul Qərəni, Həsən xocalı Musa Vələdi Mahmud, Məhəmməd Vələdi Binnət və başqaları bəllidirlər.

Borçalı el şairlərinin, aşıqlarının dilində Allah, Məhəmməd Əleyhissəlam və başqa müqəddəslərimizin adları ilahi qüdrətlə səslənmişdi. Onlar Allaha daha çox Sübhan, Mövla, Rəbb, Yaradan deyə üz tutmuşlar.

Borçalı ədəbi mühiti üçün lirik xalq-el poeziyası müqabilində satirik poeziya müəyyən dərəcədə doğma sayılmır və onun burada nisbətən gec meydana çıxması da təbii görünməlidir. Bu proses ümummilli ədəbiyyatımızda satirik poeziyanın inkişafı tipologiyasının, belə demək mümkünsə, kölgəsində davam etmişdir. Borçalıda da

poeziyada satira-yumor əvvəlcə xalq-el şerinin hərbə-zorba, bəzəmə, həcv və s. biçimlərində, sonra sırf satirik poeziya qurumlu şerlərdə öz ifadəsini tapmışdı.

Faktlara keçərək, qeyd etməliyik ki, o çağlarda Borçalının ellərində Qasım ağanın, Güllər Pərinin, Məhəmməd Şindilinin, Misgin Vəlinin, İbadın, Xəstə Namazın, başqa şairlərimizin yaradıcılıqlarında məişət məzmunlu satirik-yumoristik çalarlar üzədir və onların bu səpgidən olan şerlərində daha çox Baba bəy Şakirin, Qasım bəy Zakirin satira-yumor ovqatı duyulur.

Borçalı ədəbi mühitində sırf satirik poeziya nümunələri isə iyirminci əsrin əvvəllərindən "Molla Nəsrəddin"çilərin, xüsusən də, M. Ə. Sabirin təsirilə yaranmağa başlamışdı. Əlamətdardır ki, "Molla Nəsrəddin"in Tiflisdə nəşrə başlaması və on ildən çox burada nəşr olunması əli qələmli, dili sözlü borçalıların da onun səsinə səs verməyinə, onun ənənələrini yaşatmalarına səbəb olmuşdu. Gürcüstanın Axalsıx (Ahısqa) bölgəsindən Ömər Faiq Nemanzadənin (1872— 1941) "Qeyrət"in də, "Molla Nəsrəddin"in də yaradıcılarından biri, M. C. Məmmədquluzadənin ən yaxın məsləkdaşı, qələmdaşı olması buna aşkarca sübutdur.

1918-ci ildə Tiflisdə çıxmış "Tartan-partan" satirik jurnalı burada "Molla Nəsrəddin" gələnlərini davam etdirməyə cəhd kimi nəşr edilmişdi.

Borçalının yaradıcı şəxslərindən Ömər Faiq Nemanzadə, Mirzə Həsən Məcrüh, Məhəmməd Rzazadə Mühəqqər və başqaları bu və ya digər dərəcələrdə "Molla Nəsrəddin" ədəbi hərəkatıyla əlaqədar olmuşlar.

"Molla Nəsrəddin" jurnalının səhifələrindəki Borçalı qəzasının kəndlərindən məqalələrin, xəbərlərin çoxunun müəllifi Mirzə Həsən Məcrühdur.

M. H. Məcrüh "Molla Nəsrəddin"in səhifələrindəki satiralarında Borçalının o dövr olaylarını, əyər-əskiklərini tənqid atəşinə tutmuşdur. "Zəbani Molla Həsən əhli-Şüləver" satirasında şüləverli Molla Həsən, "Xanın qamçısı" satirasında Təkəli kəndinin ağası Həsən bəy, "Ramazanlıq" satirasında Qızılhacılı kənd sakini Molla Həsən ifşa olunmuşlar.

Şair "Payız yağışına" adlı satirasında yazır:

Uçurtmasın balasını, kamə yetməsin kapitan,
Alıb evi əlimizdən, edibdir eli sərgərdan,
Nə tövləni bizə verir, edək malımızı bir yan,
Açıqda qalmış xəlayiq olub biabiru-bədnam.

Satiranm tənqid hədəfləri yerli zülmkarlardır.

Bu misralar "Ramazan" satirasındandır və şerdə varlıların riyakarlığı pislənir:

Görsə naməhrəmi mömin orucu batil olur,
Alacaq yüz mələk ol gün ki, gora daxil olur,
Həq sözünü söyləyənə babi deyən dövlətli,
Tutmayır kəndi orucu bəs niyə bu lənətli.

Gürcüstanlı mollaəsrəddinçilərdən biri də İsmayıl Həsənzadə Həqqidir. O, Mirzə Cəlilin, Ömər Faiqin, Əziz Şərifin, Məmməd Səid Ordubadinin xatirələrində dövrün bacarıqlı nəşiri, jurnalisti, "səmimi və etibarlı dost" kimi anılır. Bu maarifpərvər ziyalı Tiflisdə Mirzə Cəlillə, Ömər Faiqlə və başqalarıyla çiyin-çiyinə işləmişdi. İsmayıl Həqqi "Molla Nəsrəddin"-in çapına xüsusi əmək sərf etmiş, jurnlın fəaliyyətini alqışlamış, özü də ara-sıra jurnalın səhifələrində satirik şerlər, mənzum felyetonlar çap etdirmişdi.

Məhəmməd Rzazadə Mühəqqər Borçalı mühitində M. Ə. Sabir ədəbi məktəbinin davamçılarından ən məşhuru olmuşdur.

Borçalı mühitində xalq-el şeri əzəllərdən, yüzillərdən üzübəri qol-qanad açıb uğurla davamlanıbsa, satirik şer üslubunun inkişafının yüksək nöqtəsini Mühəqqər irsində aşkarlayırıq. Bu qəbildən olan şerləri Mühəqqəri Mirzə Cəlilin və Sabirin önündə getdikləri inqilabi-satira cərəyanına yaxınlaşdırır.

Şair 1916-cı ildə yazdığı "Maşallah bizə" sərlövhəli satirik şerində Borçalının məişət dərdlərini kinayə üsulundan istifadə edərək, belə üzə vurur:

İldə tökərik yerlərə al-qanı biz,
Öldürərik pul kəsib insanı biz,
Qaldırırıq göylərə əfqanı biz,
Aləmə vuruq odu, vulkanı biz,
Molladan allıq belə fitvanı biz,

Paylarıq zilhöccədə qurbanı biz,
 Eyləyərik tövbəni, hoqqanı biz,
 Dost edərik xaliqu-rəhmanı biz,
 Yaxşı əməldi, bu da qah-qah bizə.

Satirada daha çox qızların qocalara ərə verilməsi, çoxarvadlılıq tənqid edilir, kinayəli gülüş zahirən sakit, soyuqqanlı olsa da, daxilən nifrətli sarkazma keçir.

Şair 1917-ci ildə Borçalının Sandar stansiyasındakı "şalon (eşelon) qırğını"nda rus əsgərlərinin qansızlığını satira atəşinə tutmuşdu:

Söyləndi mahal yandı - bildim ki, müsəlmandı,
 Malı-pulu talandı - bildim ki, müsəlmandı,
 Arvad-kişi qovlandı - bildim ki, müsəlmandı,
 Etdikləri tufandı - bildim ki, müsəlmandı,
 Pislikləri çoxlandı - bildim ki, müsəlmandı.

Müəyyən zümrənin vəhşiliyinin səbəbini Borçalı satiriki öz böyük sələfi Sabir kimi, avamlıqda, nadanlıqda axtarırdı.

Sabir seyr etməyə fəzanı balonlar icad olduğu, əcnəbinin seyrə balonlarla çıxdığı bir zamanda bizim hələ avtomobil minmədiyimizə heyifsiləndiyi kimi, Mühəqqər də belə yazmışdı:

Hər maşın ilə fənn bilən hər yanı gəzsün,
 Göylərdə balonlar ilə gəzib aləmi süzsün.

Sabirin və başqa satiriklərimizin poeziyasıyla Mühəqqərin irsi arasında janr, rədif, qafiyə, istiarə, mübaliğə, təzad və s. bənzəyişləri də tapmaq olar. Bu xüsusiyyətlərlə Mühəqqər əsrlərdən bəri xalq-el şəri müstəvisində intişar tapan Borçalı ədəbi məkanına təzə ruh, təzə məzmun, təzə kəsər gətirmişdi.

"Təb və Ağıl" şəri müəllifini bizə maarifçi kimi təqdimləyir. Şərdə Təb vurub-tutmağı, xalqın şirin məcazına zəhərlənmiş şərbət qatmağı, yol kəsib, karvanlar çapmağı, talan pulundan ali evlər yapmağı tərif etdiyi halda, Ağıl həqarət işlərindən görüb utanmağı, elm söhbətləri qılmağı üstün tutur:

Ağlın deyir heyvan olma, insan cərgəsində ol,
 Elm-fənni, elm-təbii, kimyanı qıl üsul.

O, Borçalı ədəbi mühitinin inkişaf yolunda satirik şer cərəyanının əsas nümayəndəsi kimi meydana çıxmışdır və milli ədəbiyyatımı

za bununla daxil olmağa layiqdir.

...Borçalı ədəbi mühiti üçün lirika nə qədər səciyyəvi, yayımlı olsa da, bədii nəsr, dramaturgiya o qədər yeni, nadir növlərdir. Təsadüfi deyil ki, həmin növlərdə əsərlərə bu mühitdə yalnız iyirminci əsrin əvvəllərində rast gəlirik.

Iftixar hissi doğurur ki, Ahısqalı Ömər Faiq Nemanzadənin, Borçalının Sarvan elindən Hüseyn Minasazlının da Tiflis mühitində seçimli mövqeləri olmuşdur və Borçalı əsilli Nəriman Nərimanov, Abdulla Şaiq, Ömər Faiq Nemanzadə, Hüseyn Minasazlı kimi adibəlli yazarlarımız sənət sularını məhz Borçalı-Tiflis ədəbi bulağından içmişlər. Yeri gəlmişkən xatırladaq ki, bu çağlar Borçalı həyatı Nəriman Nərimanovun, Abdulla Şaiqin yaradıcılıqlarında olduğu kimi, "Borçalı Emin ağa" sənədli memuar povestində, Seyid Musəvinin, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin, Hüseyn Minasazlının hekayələrində, Mixeil Cavaxişvilinin əsərlərində də bədii əksini tapmışdır.

Borçalıda bədii nəsrin təkamülü və inkişafı yönündə bu mühitin bilavasitə yerli nümayəndələri Ömər Faiq Nemanzadə, Mirzə Hüseyn Həsənzadə, Əlimirzə Nərimanov Sənani və başqalarının xidmətləri təqdirəlayiqdir.

Borçalı mühitində maarifçi-realist nəsrin inkişafı da XX yüzilin əvvəllərinə düşür.

Borçalı-Tiflis mühitində nəsr sahəsində maarifçiliyin yayılmasında əhəmiyyətli xidmətləri olan yerli müəllim-ədiblərdən Mirzə Hüseyn Həsənzadə, Mirzə Seyfəddin Seyidov, Əlimirzə Nərimanov və başqalarının adlarını çəkmə bilirik. Bu müəlliflər bilavasitə pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olduqlarına və dərsliklər yazdıqlarına görə onların əsərlərində tərbiyə məsələləri əsas yer tutmuşdu. Həmin müəllim yazıçılar məktəbdəki əməli pedaqoji fəaliyyətlərini maarif, təlim-tərbiyə mövzularındakı bədii əsərlərlə tamamlamışlar.

Borçalıların ədəbi ənənələrində dramaturgiya yeni hadisə idi. Borçalı-Tiflis ədəbi mühitinin sənət bulağından içmiş Nəriman Nərimanovun "Nadanlıq" faciə-komediyası bu mühitin dəyərli meyvələrindəndir. Bu barədə sonra ətraflı təhlil aparacağıq. Tiflis-Borçalı ədəbi arealında yerli müəlliflərdən Mirzə Əli Abbasovun "Sultan Mahmud Qəznəvi", "Fəxrəddin kişi", "Dovreyi-səltənəti-Ənüşirə-

van-Adil, yaxud Taqi-Kəsra", "Yusif və Züleyxa", Mirzəxan Quluyevin "Məhəbbət və azadlıq", Kərim bəy Şəriflinin "Aqvalideyn", "Kəbin", "Müsibətli Zinyət", "Məhəmmədəli şah yaxud Səttarxan", Əlimirzə bəy Nərimanovun məktəblilərin tamaşaya hazırlamaları üçün kiçik səhnə əsərləri, Təhmas bəy Qulubəyovun və Hüseyn Qasımovun "Rüstəm və Söhrab" komediyası, başqa əsərlər də müəyyən yer tutmuşlar. Yerli dramaturqların əsərləri bu məqamla seçimlidir ki, onlarda daha çox tarixi hadisələrə müraciət olunmuşdur.

Gürcüstanəsilli müəlliflərdən Ömər Faiq Nemanzadə, Hüseyn Minasazlı, Əlimirzə Nərimanov və başqalarının ədəbi-tənqidi fikirlərini, ədəbiyyatın, sənətin müxtəlif sahələrinə aid əhəmiyyətli məqalələr yazdıqlarını ayrıca qeyd etməliyik.

Yerli müəlliflər arasında H. Minasazlı ədəbi tənqidlə daha çox məşğul olmasıyla seçilmişdi, Borçalı mühitində ədəbi tənqid məhz onunla təmsil olunmuşdu.

...Göründüyü kimi, ondoqquzuncu yüzildə və iyirminci yüzilin ilk iki onilində Borçalıda ədəbi mühitin zənginləşməsi həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət dərəcələrində davamlanmışdır. Bu, qələm əhlinin, ədəbi örnəklərin çoxluğunda, ideya-məzmunca əhəmiyyətli əsərlərin meydana çıxmasında, ədəbi növ və janrların rəngarəngliyində özünü göstərir.

Gürcüstan azərbaycanlılarının ədəbi ənənələrinin 1920-ci ildən sonrakı zənginləşməsində şairlər, nasirlər, dramaturqlar, ədəbiyyatşünaslar Mühəqqər, Məcrüh, Yəhya Qarabağlı, Niyaz Hacızadə, Hüsniyyə Hacızadə, Ələkbər Qərib, Əli Sübhi, Ziya Borçalı, Cəmil Mursaqulov, Neman Məmmədli, İbrahimxəlil Ləcbəddinli, Almaz Vəlizadə, Vəli Tomayev, Məmmədhüseyn Bəxtiyarlı, İsa Sadiq, Təh-lə Novruz, Rəşid Hacallı, Əlixan Düşgün, Arif Mustafazadə, Mədəd Coşqun, Vəli Əliyev, Hidayət Bayramlı, Adil Mişiyev, ustad yaradıcı aşıqlar sazın xanı Sadiq Sultanov, avazın loğmanı Xındı Məmməd, aşılığın şahı Sədi Ulaşlı, havacat ustası Dədə Əmrah, dastan sandığı Hüseyn Saracılı, Xan Kamandar, Əlixan Qarayazılı, Almaz Görərxı və başqaları mühüm rol oynamışlar.

Diqqətəlayiqdir ki, Borçalı əsilli olub, Bakıda yaşamış, son dövr Azərbaycan ədəbiyyatının, ədəbiyyatşünaslığının inkişafında öz

sözlərini demiş Əliyar Qarabağlı, Seyfulla Əliyev, Əli Saleh, Abbas Kirəcli, Əhəd Hüseynov, Adil Babayev, Rza Şahvələd, Kamal Talıbzadə, Camal Mustafayev, Pənah Xəlilov, Dilarə Əliyeva, Əflatun Saraclı, Abbas Hacıyev, Şamil Qurbanov, Sabir Əliyev, İsmayıl Ömərov, Şamil Vəliyev (Körpülü), Tahir Hüseynov, Abbas Abdulla, İsa İsmayılzadə, Mövlud Süleymanlı, Eyvaz Borçalı, Vilayət Rüstənzadə, Zəlimxan Yaqub, Vəli Osmanlı, Arif Əmrahoglu, Elxan Məmmədli, Həmid Vəliyev, Razim Məmmədli, Mədəd Coşğun, Telman Nəzərli, Müşfiq Çobanlı, Səadət Buta, Nizami Saraclı, Şahbaz Şamıoğlu, Şərəf Cəlilli, Knyaz Aslan, Bilal Ənsar, Səməd Qaraçöp, Rəşid Hüseynov, Yaşar Vəliyev, Həməzəli İlyas, Eyvaz Əlləzoğlu, Nəriman Əbdürrəhmanlı, Bədixan Başkeçidli, Rafiq Hümmət və başqaları da Borçalı ədəbi mühitinin çeşməsindən su içmişlər.

Hazırda Gürcüstanda yaşayıb-yaradan ədəbi qüvvələr Süleyman Əfəndi, Valeh Hacılar, İmir Məmmədli, Osman Əhmədoğlu, Nəsim Yusifoğlu, Yusif Yusifli, Əli Faxralı, Əli Səngərli, Ağabala Azəri, Əlixan Binnətoğlu, Yunis Novruz, Əzim İsmayıl, Dünyamalı Kərəm, Bəhram Mehdi, Xıdırnəbi, Zümrüd Orxan, Zahid Ələmpaşalı, Emin Elsevər, Mirzə Məmmədoğlu, Mayqa Mətin, Əlixan Yəhyaoğlu, Bahəddin Oruclu, Yetim Mahmud, Allahverdi Təhləli, Əli Abba-sov, Əziz Qurbanlı, Qasım Abbasəli, Tapdıq Qızılhacılı, Vahid Kirəc-li, Məcid Borçalı, yaradıcı aşığılar Məhəmməd Sadaxlı, Əhməd Sa-daxlı, Gülabı, Nurəddin Qasımlı, Asian Kosalı və başqaları Borçalı ədəbi mühitinin çiçəklənməsi qayğısını çəkirlər.

İyirminci əsrdə Borçalının ədəbi uğurlarından 20-ci illərdə Gürcüstan türk yazıçıları cəmiyyətinin, Borçalıda ədəbi dərnəklərin, 30-cu illərdə Gürcüstan yazıçıları birliyi Azərbaycan bölmünün, son çağlarda Gürcüstan yazıçıları birliyi nəzdində azərbaycanlı yazarlar birliyinin, Gürcüstan Aşıqlar Birliyi - "Saz" qurumunun fəaliyyətləri, Gürcüstanda Azərbaycan türkcəsində nəşr olunmuş "Əsar məc-muəsi", "Qıgılcım", "Çəsmə", "Dan ulduzu", "Borçalıdan keçən yol-lar", "Çənlibel" almanaxlarını, ədəbi toplularını, ayrı-ayrı müəlliflərimizin bədii kitablarını, ayrı-ayrı bölgələrimizə, kəndlərimizə həsr olunmuş tarixi, etnoqrafik, ədəbi-bədii kitabları, o cümlədən "Ulu Borçalı", "Qaraçöp", "Borçalıda yurd yeri tmirhəsən", "Aşağı Saral",

"Elim-obam Sadaxlı", "Mənim əzəl, gözəl Saraclım", "Qarayazı" toplularını xüsusi qeyd etmək lazımdır. Ayrı-ayrı vaxtlarda çap edilmiş "Yeni fikir", "İşıq yol", "Yeni kənd", "Qızıl şəfəq", "Dan yıldızı", "Gənc nəsl" qəzet və jurnalları Borçalı ədəbi dünyasının əyani güzgüsü rolunu oynamışlar. Mütəmadi olaraq nəşrini davam etdirən "Gürcüstan" qəzeti burada ədəbi ənənələrin də yüksəlişinə böyük təkan verir.

Borçalı qarapapaq türklərinin bu etno-coğrafi məkanda köklü tarixə malik olmaları, onların etnogenetik saflığı, zəngin inkişaf yolu, Borçalı mahalının regional duruma görə inzibati-coğrafi baxımdan Gürcüstana, etnik-mədəniyyət baxımından Azərbaycana, türk dünyasına bağlılığı bu məkanda ədəbi ənənələrin də tarixi qədimliyini, regional özünəməxsusluğunu və ədəbi-estetik yetginliyini şərtləndirmişdir.

S u m m a r y

BORCHALI LITERARY ENVIRONMENT: SOURCES AND EVOLUTION

Shuraddin MAMMADLI

(Georgian National Academy, Tbilisi, Georgia)

About half a million Azeris live in our neighborhood - in Georgia. The place where these people live is called Borchali and the people who live in Borchali are called *Borchali qarapapaqlilari* (Borchali people with black caps.) When we say Borchali we mean the following provinces of Kvemo Kartli region of Georgia: Marneuli (Savan), Bolnisi (Bolus), Dmanisi (Bashkechid), Tetriskharo (Agbulaq), Zalga (Barmaqsız), as well as the Gardabani region. Azeri people also live in other regions of Georgia, such as Qarachop, Qabal, Telav-Qarajala, Kaspi, Mukhran. Indeed, till 1920 the territory of Borchali was larger. At that time south part of Borchali was occupied and joined to Armenia. This place had a strategic importance as a corridor between Azerbaijan and Turkey. Population in this area is different from others. It has its own original cultural-literary environment.

This article talks about historical development of literary traditions of Borchali. First the article touches upon myths and folklore. It talks about folklore sources, Islamic-Turkic culture, and classical eposes which have Tiflis-Borchali traces. It also tries to show other important details.

In Borchali region literary environment was shaped in XVI-XVIII centuries. At those times folklore, classical poetry, and literary activities of poets Baghir, Zabit, and Sadiq (who grew under the influence of Vagif literary school) were studied. Famous "Shahriyar" epos also was studied. The period covering XIX century and first two decades of XX century was more fruitful in terms of literary activities. Borchali - Ahısqa - Qars literary area emerged in this period.

Life and works of local poets - Iveyli Allahverdi, Mahammad Shindil, Xasta Hasan, Shenlik Baba, Alxas agha, Misgin Nabi, Allahverdi Misginouglu, Mirza Mehdi Valizade, Agcan, Xasta Namaz and their literary activities, the trend to the satirical poetry appearing in different genres, and the love to the native country of these literary people were described in this article.